

*В.В. Соловійова
(м. Бердянськ)*

ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЩОДО ПРИЛУЧЕННЯ ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ТЕРИТОРІЙ ДО УНР

Після підписання Брестського мирного договору український уряд не зміг визначитися з національними інтересами України на міжнародній арені. Йдеться зокрема про Крим, який, безумовно, мав для УНР важливе стратегічне значення як геополітичного, так і військового характеру. Попри пропозиції німців у ході Брестських переговорів включити Крим у сферу національних інтересів УНР, українська делегація, посилаючись на право татарського народу на самовизначення, деякий час відмовлялася це зробити. Й усе ж під тиском обставин уряд Центральної Ради змінив свою позицію в цьому питанні.

10 квітня 1918 р. міністр військових справ УНР О.Жуковський віддав усний таємний наказ штабу Запорозького корпусу про організацію наступу на Крим. Командуючий ним генерал З.Натієв мав виділити окрему групу з усіх родів військ на правах дивізії під командуванням полковника П.Болбочана, перед котрим в свою чергу було поставлене окреме стратегічне завдання: випереджаючи німецькі війська на лінії Харків–Лозова–Олександрівськ–Перекоп–Севастополь, визволити Кримський півострів від більшовиків, захопити останнє місто. Кінцевою точкою військової операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил. Групі П.Болбочана в ході операції ставилося також завдання захопити військове майно кримських портів¹. Проведення цим полковником успішної Кримської операції детально описано у 3-й частині споминів генерала В.Петрова, монографіях В.Сідака, Т.Осташко, Т.Вронської „Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника”, Я.Штендери “Засуджений до розстрілу”, Б.Монкевича “Похід Болбочана на Крим”, статті С.Шемета “Полковник Петро Болбочан” та ін.²

Напередодні форсування озера Сиваш П.Болбочан зустрівся з командиром 15-ї ландверської дивізії, генералом фон Кошем, яка наступала на півострів слідом за його групою. Генерал повідомив полковника про намір німецького командування за підтримки флоту зайняти Крим. Маючи завдання уряду випередити наступ німців і оволодіти півостровом раніше за них, запорожці готувалися самостійно взяти Перекоп. П.Болбочан як офіцер нижчого рангу змушений був визнати свою підлеглість фон Кошу, але від запропонованої ним допомоги німецькими бронепоездами та військовими частинами, котрі мали найближчим часом прибути до Мелітополя, відмовився³.

Блискавична військова операція, проведена П.Болбочаном на Сиваші, вирішила не тільки успіх майбутньої кримської операції, а й вберегла Запорозьку дивізію від значних людських жертв⁴. Після зайняття укріплень усе військово майно і різного роду зброя, яку у паніці залишили більшовики, перейшли в розпорядження Запорозької дивізії. Протягом усього періоду здійснення Кримської операції запорожці вміло використовували військові трофеї проти ворога⁵. Переможний похід Запорозької дивізії став справжнім тріумфом українського війська й продемонстрував його здатність до реалізації складних бойових операцій. На

тлі політичних помилок та військових поразок Центральної Ради рейд 1-ї Запорозької дивізії, яка першою звільнила кримську землю від більшовицьких загонів, виглядає блискучою кампанією, котра мала неабияке геополітичне значення і незабаром забезпечила для України здобуття Чорноморського флоту⁶.

Не зупиняючись детальніше на перебігу кримського походу Запорозького корпусу, звернемося лише до деяких фактів, які свідчать про складний конфлікт між запорожцями й німецькими військами, котрий був фактично спровокований державною владою України. Ще за місяць до початку походу українських частин на Крим, 9 березня 1918 р., на засіданні Ради Народних Міністрів міністр внутрішніх справ М.Ткаченко заявив, що „покладатися на наше військо не можна, а через це потрібно очищати територію України при допомозі німців...”⁷. Після успішних операцій запорожців при взятті Олександрівська та Мелітополя й переправою через Сиваш німецьке військо командування почало висловлювати своє занепокоєння діями українських військ. Намагаючись стримати їх наступ, командир 15-ї ландверської дивізії генерал фон Кош за наказом свого командування почав вимагати припинення операцій українських військових частин. Після звільнення запорожцями Джанкою, а згодом і Сімферополя загострення відносин між ними та німцями посилювалося ще більше. П.Болбочан мусив рахуватися з вимогами німецького командування припинити наступ, оскільки воно погрожувало застосуванням сили до Запорозької дивізії. З іншого боку, він мав виконати наказ українського уряду й оволодіти Севастополем і Чорноморським флотом⁸.

У Сімферополі розгорівся новий спалах протистояння між німецьким командуванням та запорожцями. 26 квітня 1918 р. полковнику П.Болбочану було оголошено ультиматум негайно скласти зброю, залишити все військо майно та виїхати з міста й з території Криму під охороною німецького конвою на правах інтернованих, розпустивши при цьому добровольчі загони. Пояснюючи причину своєї позиції, генерал фон Кош заявив, що, згідно з умовами Берестейської угоди Крим не належить Україні, а для перебування українського війська на цій території немає жодних підстав. На протести командира запорожців було заявлено, що Міністерство військових справ УНР на запити німецького командування відповідає, що „абсолютно нічого не знає за таку групу і жодних завдань для операцій у Криму нікому відділові не давало; Український Уряд вважає Крим цілком самостійною державою”⁹. В зв’язку з цим Б.Монкевич писав, що „треба було уникнути збройного конфлікту з німцями, пам’ятаючи, що Центральна Рада й Український уряд своєю політикою й соціалістичними експериментами підрвали свій престиж і престиж Української Держави”¹⁰.

Не слід забувати, що у той період в УНР у цілому й зокрема в Криму зростали антинімецькі настрої як серед українців, так і серед татарського населення. Німці ж із свого боку все більше виявляли невдоволення політикою Центральної Ради та її уряду. Однак серед запорожців поширювалися настрої, котрі свідчили про їх готовність „боронити волю України”¹¹.

Внаслідок переговорів між німецьким командуванням і штабом запорожців ставало все більш зрозумілим, що саме українська влада спричинилася до конфлікту в Сімферополі. 27 квітня 1918 р. міністр військових справ УНР О.Жуковський телефонічно віддав наказ, який був оголошений у присутності генерала фон Коша, про негайний відхід Запорозької дивізії з Криму. Останньому було повідомлено, що попередня заява уряду УНР, у котрій він стверджував, що на півострові немає українських військових частин, „була просто непорозумінням”. „Уряд не сподівався, що група (П.Болбочана – авт.) вже оперує в Криму”, –

ззначав міністр¹². Як зауважував Б.Монкевич, П.Болбочан лише згодом довідався, що ні військовий міністр, ні український уряд не вжили жодних заходів перед вищим німецьким командуванням, щоб урятувати Кримську групу¹³.

Така непослідовність уряду та його окремих представників зайвий раз продемонструвала відсутність чіткої державницької концепції в політичних діях лідерів УНР, котрі керувалися насамперед партійними програмами. Кримська військова кампанія продемонструвала безвідповідальність і відсутність професіоналізму багатьох членів українського уряду, який виявився не у змозі використати військовий потенціал та блискучі перемоги Запорозької дивізії й фактично поставив її на межу ліквідації німецькими військами.

Однією з перших доволі складних проблем для молодого української дипломатії доби Центральної Ради стало так зване бессарабське питання, котре виникло в системі міждержавних відносин у Південно-Східній Європі. Слід зазначити, що провідною політичною силою молдавського національного відродження виступила Молдавська національна партія, яка виступала за об'єднання Бессарабської губернії з Румунією. Члени партії налагодили тісні зв'язки з громадсько-політичними діячами останньої, котрі опинилися на території Російської імперії після окупації її німецько-австрійськими військами. А вже в липні 1917 р. за участю Молдавської національної партії відбулося створення верховного органу управління Бессарабією – „Сфатул церій” („Рада краю”). У той же час бессарабське питання вперше було підняте та проведено Української Центральної Ради на засіданні її комітету 25 липня 1917 р. В пресі було опубліковано протест „Сфатул церія” відносно прагнення УЦР включити Бессарабію до складу автономної України. Під час дискусії виявилось два принципово відмінні підходи щодо українців, які мешкали в краї. Зокрема, йшлося про повіти, заселені останніми, котрі хотіли б бути приєднаними до УНР. Натомість інша позиція полягала у тому, що „Центральна Рада не мала на меті включати до України чужі області, а в тім і Бессарабію”¹⁴. Переважною більшістю голосів членів комітету було підтримано другу позицію й зобов'язано Генеральний Секретаріат оголосити, що Центральна рада не має „наміру включати Бессарабію до України”. Як зазначає сучасний дослідник дипломатичних стосунків УНР з державами, котрі постали на теренах колишньої Російської імперії, В.Матвієнко, „показова принциповість Центральної Ради у даному випадку завдала шкоди конкретній постановці питання про самовизначення українського населення Хотинського, Аккерманського та Ізмайльського повітів, де воно становило від 1/3 до 3/4 усіх мешканців”¹⁵.

За прикладом УЦР 2 грудня 1917р. „Сфатул церій” проголосив Бессарабію Молдавською Народною Республікою, що „входить, як рівноправний член, до складу єдиної Російської Федеративної Демократичної Республіки”, а себе – її „верховною владою” (до скликання на засадах загального виборчого права Народних зборів МНР). З принципових міркувань Українська Центральна Рада не могла не привітати проголошення Молдавської Народної Республіки, а стосунки з нею планувала будувати передусім на ґрунті „спільної боротьби з більшовицькою анархією на фронті і в тилу”. Київ навіть відклав до Установчих зборів вирішення питання про майбутній статус придунайських повітів, Хотинщини й Лівобережжя Дністра¹⁶.

Дуже швидко МНР опинилася під загрозою захоплення влади у ній більшовиками. „Сфатул церій”, шукаючи військової підтримки зовні, звернувся до провідників Української Народної Республіки. 8 грудня 1917 р. молдавський уряд вирішив відрядити делегації до генерального комісара Одеського військового округу,

підполковника В.Поплавка та в Ясси до генерал-полковника Д.Щербачова і представників Антанти. Обидві делегації отримали завдання дістати військову допомогу для боротьби з більшовицькими військами, причому делегація, котра вирушила до Ясс, одержала вказівку не звертатися до уряду Румунії та відмовитися від допомоги у разі, якщо представники Антанти запропонували б частини цієї країни. Проте жодних гарантій делегації не одержали, натомість їм пропонувалося звернутися до румунів¹⁷.

Французькі представники – генерал Вульмен і полковник д'Альбіа – із свого боку умовляли провід Молдавської Народної Республіки прийняти допомогу румунів під гарантії неможливості ліквідації республіки. Вже після окупації певної частини території останньої уряд МНР за посередництвом д'Альбіа звернувся до генерал-полковника Д.Щербачова з клопотанням про надіслання військ „без різниці національностей”. Причому вручення цього документа зумовлювалося отриманням від держав Антанти письмової гарантії збереження Молдавської Народної Республіки¹⁸.

Полковник д'Альбіа після повернення з Ясс представив у Кишиневі документ французького посольства у Румунії, датований 2 січня 1918 р., в якому дипломатичні представники країн Антанти заявляли, що „введення румунських військ є виключно військовим заходом, який має на меті забезпечити нормальне функціонування тилу російсько-румунського фронту”¹⁹. Одночасно лідери „молдавського блоку” „Сфатул церія” на чолі з І.Інгульцем увійшли у таємні зносини з представниками румунського королівського двору на предмет з'ясування умов приєднання Бессарабії до Румунії. В той же час голова „Сфатул церія” відрядив до уряду УНР свого представника І.Адамовського з проханням про військову допомогу, якщо не українськими частинами, то підрозділами, які були сформовані з трансільванських румунів – колишніх військовополонених австро-угорської армії. Рада Народних Міністрів УНР підтримала це прохання, й уранці 6 січня 1918 р. трансільванські підрозділи з'явилися на підступах до Кишинева²⁰. Проте не повідомлений вчасно про їх прибуття уряд Молдавської Народної Республіки віддав наказ своїм частинам взяти їх у полон і роззброїти. В той же час румунські війська ввійшли у республіку, долаючи розрізнений опір більшовицьких загонів та місцевого населення, й почали просуватися до Кишинева. Попри всі заяви, що румуни зберігатимуть всі національно-державні права МНР, реальна політика їх командування була далекою від офіційно декларованої.

24 січня 1918 р. „Сфатул церій” оголосив незалежність Молдавської Народної Республіки, котра не була визнана жодним суб'єктом міжнародного права, граючи на руку офіційному Бухаресту. Проте дуже швидко румунський уряд зіткнувся з жорсткою реакцією радянської Росії на військову інтервенцію. Його посланник Діаманді був заарештований і невдовзі разом із посольством висланий за межі РСФРР, а на золотий фонд королівства у Державному банку накладено секвестр із попередженням, що „він буде переданий до рук румунського народу”. За посередництвом Британії, Італії й Франції Румунія, щоб виграти час, навіть змушена була піти на мирні переговори з більшовицькою Росією в Яссах і Одесі²¹. При цьому румунська окупаційна влада запровадила режим інформаційної блокади на кордоні з УНР, піддаючи репресіям усіх, хто виступав за приєднання до України.

3 березня 1918 р., після визволення Києва від більшовицьких військ, голова Ради Народних Міністрів УНР В.Голубович звернувся до урядів Центральних держав та Румунії з нотою, в якій наголошувалося, що „зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і полудневій частинах,

глибоко порушує політичні і економічні інтереси УНР”. У зв’язку з цим український уряд наполягав на участі своїх представників у роботі Бухарестської мирної конференції й вирішенні бессарабського питання²². На фоні всіх вищезазначених подій прихильники об’єднання з Румунією провели через „Сфатул церій” рішення про приєднання Бессарабії до цього королівства. Звістки про цю подію і невтішний для УНР стан справ досягли Києва. Вже 12 березня 1918 р. член Малої ради від УПСР М.Салтан зробив запит В.Голубовичу щодо бессарабського питання. У ньому висловлювалася стурбованість із приводу відсутності відповіді Центральної держав та Румунії на ноту від 3 березня й пункту 7-го укладеного через два дні преліминарного мирного договору між ними, де йшлося про те, що остання зобов’язується допомагати транспортуванню німецько-австрійських військ до Одеси через Молдавію²³. 15 березня на засіданні Малої ради питання порушив М.Грушевський. Пропонуючи „розграничення інтересів української і молдавської людности в Бессарабії”, він офіційно задекларував відмову Києва від претензій на райони губернії з переважанням молдавського населення. Водночас, посилаючись на письмові звернення українців із зазначених районів до Центральної Ради з проханням приєднання до УНР, М.Грушевський наголосив, що з ними, „очевидно, треба буде рахуватися”²⁴.

Аналізуючи ці події, В.Матвієнко зазначив, що зручний час для реалізації бессарабського питання було безповоротно втрачено. За його словами, „якби делегація Центральної Ради з цих позицій рішуче піднесла бессарабське питання на Брестських мирних переговорах із Центральними державами, чи Київ енергійніше наполіг на своїй участі у Бухарестській мирній конференції, справи обернулися б на користь УНР”²⁵. Лише 16 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів призначила головою мирної делегації до Румунії члена ЦК УПСР, колишнього керівника української делегації на Брестських переговорах, щойно призначеного послом УНР до Німеччини О.Севрюка, а відбув він до Бухареста лише 24 березня²⁶.

9 квітня 1918 р. „Сфатул церій” ухвалив рішення, що „МНР (Бессарабія) в її кордонах між Прутом, Дністром, Дунаєм, Чорним морем і старими кордонами з Австрією... назавжди возз’єднується зі своєю матір’ю – Румунією”²⁷. У зв’язку з цим О.Севрюк надіслав до МЗС УНР телеграму, в якій наполягав на проведенні позачергового засідання Центральної Ради для прийняття відповідної резолюції у бессарабській справі. „Треба протестувати проти неправильного і наївного загарбання українських земель і українського народу, – закликав посол. – Взагалі треба робити як найбільше шуму і дати німцям до пізнання, що таке вирішення справи бессарабської зробить наші взаємні відношення затрудненими. Можна зробити труднощі в економічних і торговельних комісіях”²⁸.

5 квітня 1918 р. до Бухареста як дипломатичний представник Української Народної Республіки виїхав М.Галаган. Завдання його місії передбачало подання ноти протесту проти насильницького приєднання Бессарабії до Румунії, вирішення питання про повернення УНР військового майна (вартістю у декілька мільйонів крб), незаконно захопленого цією державою, й одночасно проведення переговорів із її урядом про визнання ним незалежності України²⁹. Перед від’їздом М.Галаган зустрівся з міністром закордонних справ М.Любинським та головою уряду УНР. Спілкування щодо вирішення перспектив розвитку стосунків України з Румунією, котрі накреслив Кабінет Міністрів перед послом, за словами М.Галагана, не було плідним. В. Голубович поставив завдання домогтися згоди румунського уряду на встановлення „справедливих” кордонів між УНР і Румунією, але чітких вказівок щодо цього не подав. Зрештою, урядовці запевнили

посла, що докладні директиви вишлють пізніше до Ясс. На потреби українського представництва в цій країні Міністерство закордонних справ УНР виділило М.Галаганові 25 тис крб.³⁰

Позитивного результату його місія не досягла. Румунський уряд відхилив вимоги проводу України стосовно Бессарабії й не поспішав з дипломатичним визнанням незалежності УНР. На початку травня М.Галаган виїхав до Києва з офіційною доповіддю уряду. Вона була наслідком його зустрічей із діячами українського руху та представниками місцевого населення, яке опинилося під владою іноземців, а також перебігу переговорного процесу щодо неправомірності приєднання Бессарабії до Румунії з членами бессарабської Директорії. Все це змусило М.Галагана підняти перед Центральною Радою питання про те, що вона повинна відстоювати інтереси українців на їх етнічних землях і не допустити остаточного приєднання їх до Румунії.

УЦР так і не спромоглася на більш-менш резонансну міжнародну акцію для оборони українських національних інтересів у Бессарабії. На екстреному засіданні Малої ради 12–13 квітня 1918 р., де з доповіддю виступив міністр закордонних справ УНР М.Любинський, було заявлено, що Україна „не визнає рішення „Сфатул церія” про прилучення Бессарабії до Румунського королівства актом вільного волевиявлення волі всіх народів, населяючих територію Бессарабії”, й висуває вимогу „здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бессарабії, котрі виявили або вільно виявлять свою волю прилучитись до УНР”. Одночасно Мала рада доручила уряду звернутися до Румунії та Центральних держав з 2-ю нотою-протестом проти „... системи утисків і насильств над населяючими Бессарабію національностями”³¹.

Цю резолюцію в формі „Заяви румунському урядові” за підписами В.Голубовича та М.Любинського було негайно передано до Бухареста, й уже 20 квітня 1918 р. уряд Румунії відповів Україні нотою, яка надійшла вже після гетьманського перевороту. У документі зокрема стверджувалося, що королівський уряд „не знає жодної частини Бессарабії, де б населення вважало себе за українців і висловило бажання належати до України”, та водночас наголошувалося, що під час вироблення й підписання Брестського мирного договору українська делегація „не виявила в ньому жодних прав на Бессарабію”. Румунський уряд нагадав Києву і те, що під час аудієнції у Раді Народних Міністрів 15 січня 1918р. офіційному представнику Бухареста генералу Коанду було заявлено, що УНР „не тільки нічого не має проти прилучення Бессарабії до Румунії, але буде навіть піддержувати Бессарабію в цьому”³². Наприкінці ноти румунський уряд рішуче відхилив усі закиди Центральної Ради й уряду УНР, довівши цілковиту невдачу їхньої політики у вирішенні питання Бессарабії.

Важливою складовою зовнішньої політики держави є консульська служба, спрямована на забезпечення прав та законних інтересів громадян за кордоном. Перші кроки по її організації в Україні були зроблені Центральною Радою. 22 грудня 1917 р. вона прийняла закон про створення Генерального секретарства міжнародних справ, в якому знайшли відображення його головні функції. Нарівні з міждержавними відносинами воно зобов'язувалось охороняти інтереси українських громадян поза межами УНР і чужоземних громадян в Україні³³. В розвиток цього закону секретарство розробило законопроект “Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами УНР”. Згідно із законопроектом, до обов'язків консульств відносилися оформлення відповідних документів для виїзду за кордон та повернення в Україну, надання матеріальної й

правової допомоги громадянам, котрі перебувають за її межами, тощо³⁴.

У процесі міжнародного визнання УНР робота по створенню українських консульських установ за кордоном набувала практичного характеру. Реальні умови для існування останніх у країнах Центральної Європи з'явилися після підписання Брестського договору. В статті IV цього документа зазначалося, що „дипломатичні і консульські зносини між сторонами, що заключають договір, почнуть-ся зараз по ратифікації мирного договору. Для можливого найбільшого допущення консулів обох сторін застерігаються окремі умови”³⁵. Навесні 1918 р. у складі міністерства закордонних справ розпочав свою роботу консульський відділ на чолі з досвідченим урядовцем О.Суховерським³⁶.

Надзвичайно важливим кроком для подальшого розвитку консульської служби, яка мала охороняти права українців за кордоном, був затверджений УЦР 2 березня 1918 р. „Закон про громадянство Української Народної Республіки”³⁷. Цим державним актом регламентувалися головні засади встановлення українського громадянства, окреслювалися загальні права та обов'язки громадян. Проте цей закон, на думку більшості фахівців, був занадто загальним. У ньому не визначалися головні параметри придбання українського громадянства, переходу в останнє, переважна більшість положень документа мали нечіткий і суперечливий характер. Внаслідок відомого розвитку подій в Україні закон фактично не встиг вступити у силу. Над подальшою розробкою законодавства про українське громадянство довелося працювати фахівцям гетьманського уряду.

Громадянські права іноземців в Україні захищали дипломатичні представники насамперед країн Почвірного союзу, з котрими УНР уклала Брестську угоду. Так, посольство Німеччини очолив колишній посланник цієї держави барон А. Мумм фон Шварцентштайн, який після повернення уряду Центральної Ради до Києва у березні 1918 р. був підвищений до рангу посла й на цій посаді залишався за часів Української Держави. Послом Австро-Угорщини в Україні призначено графа Йогана Форгача (відомого своїм авторством ультиматуму Австро-Угорщини до Сербії, з котрого почалася світова війна)³⁸. Інші іноземні репрезентації розпочали свою роботу у Києві вже після гетьманського перевороту.

Торгово-економічні відносини УНР з Центральними державами офіційно були оформлені укладенням 23 квітня 1918 р. економічного договору ЦР з урядами Німеччини та Австро-Угорщини, який став першим після Брестської угоди зовнішньополітичним документом, котрий підтвердив державний суверенітет України. Згідно з ним, УНР зобов'язувалася поставити до Центральних держав до 31 липня 1918 р. 60 млн., пудів збіжжя, 3 млн., пудів цукру, інші сільськогосподарські продукти, а також 37,5 млн., пудів руди. Натомість в Україну мали бути поставлені вугілля й устаткування для металургійної промисловості. Згідно з угодою, Німеччина та Австро-Угорщина ставали головними економічно-торговельними партнерами УНР³⁹. Але замість того щоб виконувати умови договору українські соціалістичні лідери всіляко уникали реального вирішення аграрного питання, що призводило до самочинного захоплення селянами поміщицької землі, пограбування маєтків тощо. Внаслідок цього німецька військова влада почала втручатись у внутрішні справи України й давати розпорядження на місця „засівати землю”, встановлювала свої суди, надсилала у села карні експедиції⁴⁰. Зрештою, невдоволене, як зазначав посол Німеччини в УНР А.Мумм, „тактикою гальмування справи збору продуктів і браку всілякої практичної роботи правитель-ства”⁴¹ німецьке військове командування використало для відсторонення від влади нездатної виконати свої зобов'язання Центральної ради та підтримало прихід

до влади гетьмана П.Скоропадського, пов'язуючи з ним забезпечення умов Брестського миру й стабільності в Україні.

Таким чином, напередодні Першої світової війни та національно-визвольної боротьби провідні українські діячі шукали шляхів введення української проблеми в міжнародний контекст. Підписавши Брестський мирний договір, уряд ЦР до певної міри не визначився з національними інтересами України на міжнародній арені. Зокрема, попри пропозиції німців у ході Брестських переговорів включити Крим у сферу національних інтересів УНР, українська делегація, не усвідомлювала, що півострів має для неї важливе стратегічне значення як геополітичного, так і військового характеру й посилаючись на право татарського народу на самовизначення, деякий час відмовлялася це зробити. Дещо згодом вона виявила намір включити цю територію до складу УНР *de facto*, чим спровокувала конфлікт із німецьким військовим командуванням. Таким чином, непослідовність уряду та його окремих представників продемонструвала відсутність чіткої державницької концепції в політичних діях лідерів ЦР, котрі керувалися насамперед партійними програмами. Так само незахищеними виявилися етнічні території України у Бессарабії, Холмщині й Підляшші, оскільки Центральна Рада не вдалася до активних дипломатичних кроків, щоб захистити українське населення цих земель.

¹ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004. – С. 22.

² Там само; Петрів В. Споми́ни. – Ч. III. Від Кримського походу до Гетьманського перевороту. – Львів, 1930; Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995; Шемет С. Полковник Петро Болбочан (замітки до історії Запорозького Корпусу 1917–1919 рр.) // Хліборобська Україна (Відень). – Кн. 4. – 1922/23; Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. – Нью-Йорк, 1956.

³ Штендера Я. Вказ. праця. – С. 52–53.

⁴ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Вказ. праця. – С. 23.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 26.

⁸ Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 147.

⁹ Там само. – С. 150.

¹⁰ Там само. – С. 153.

¹¹ Штендера Я. Вказ. праця. – С. 61.

¹² Там само. – С. 66–67.

¹³ Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 182.

¹⁴ Українська Центральна рада: Документи і матеріали.: В 2-х. т. – Т.I. – К., 1997. – С. 193.

¹⁵ Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – С.24–25.

¹⁶ Там само. – С.25–26.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 6.

¹⁸ Матвієнко В. Вказ. праця. – С.27–28.

¹⁹ Там само. – С. 28.

- 20 ЦДАВОУ. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 7–8.
21 *Матвієнко В.* Вказ. праця. – С.30.
22 Робітнича газета. – 1918. – 10 березня.
23 Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С.195.
24 Там само. – С.206.
25 *Матвієнко В.* Вказ. праця. – С.34.
26 Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С.208.
27 ЦДАВОУ. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 8.
28 *Матвієнко В.* Вказ. праця. – С.36.
29 Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) – Ф. 6. – Спр. 69 840-фп. – Т. 1. – Арк. 153, 327 зв.
30 ЦДАВОУ. – Ф. 3766. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 28.
31 Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – Т. II. – С.273–274.
32 *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: В 2-х т. – Т. II. – С.139.
33 Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – Т. II. – С.62.
34 *Веденєєв Д.* На захисті прав українства (З історії консульської служби України) // Розбудова держави. – 1994. – № 4. – С.34.
35 *Дорошенко Д.* Історія України. – Т. I. – С.294.
36 *Веденєєв Д.* Вказ. праця. – С.33.
37 Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – Т. II. – С.173–174.
38 *Дорошенко Д.* Історія України. – Т. II. – С.94–95; *його ж.* Мої спомини про недавнє минуле, 1914–1918: В 4-х ч. – Л., 1923–1924. – С.282.
39 *Приюляк П.П.* Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С.70.
40 *Солоха П.* Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – США, 1973. – С.13–35.
41 *Дорошенко Д.* Історія України. – Т. II. – С.23.